

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXII
(2013)

Бојана МИЉКОВИЋ-КАТИЋ*
Историјски институт
Београд

СЕОСКО ПРОФЕСИОНАЛНО ЗАНАТСТВО КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ (1834–1866)**

Апстракт: Указано је на чињеницу да су у сеоским насељима Србије, поред вештих сељака који су израђивали занатску робу, постојале и професионалне занатлије већ у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића. Показано је да се сеоско занатство споро развијало, далеко спорије од варошког, али да је током тридесетак година, до средине шездесетих година 19. века, успело да се скоро у потпуности професионализује и да на основу тога у неким селима настану мали занатски центри. Ти центри су, са својим проточаршијама у којима су већину дућана имале занатлије, погодовали трансформисању сеоског насеља у градско, посебно уколико је село имало градску традицију из времена пуне турске владавине над Београдским пашалуком, уколико је у њему било неко државно надлештво (среска канцеларија, састанак, карантин) или се налазило на раскршћу локалних и регионалних путева. Такође је приказан број занатлија и врсте заната којима су се бавили.

Кључне речи: сеоско занатство, Србија, 19. век, професионализација, оријентални занати.

Првих година после устанка нешто више занатлија било је једино у Београду. У градским насељима у унутрашњости, чак и у варошима какве су биле Јагодина, Шабац или Пожаревац, било их је веома мало. У мањим градским насељима, посебно у варошицама, занатство је било

* bojana.miljkovic.katic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

већином на прелазу из аматерског у професионално, јер су се занатом бавили мајстори којима занат није био једино или основно занимање.¹ Ипак, стварањем Кнежевине Србије (1830/33) и општим привредним напретком који је уследио обезбеђивањем аутономије и укидањем феудалних односа (1835) формиран је током прве владавине кнеза Милоша Обреновића танак слој професионалних занатлија у градским насељима, па и на селу.

На низак степен развоја занатства у време прве владавине кнеза Милоша указује број занатлија и врсте заната којима су се бавиле. У Србији су 1836. године, према *потпуним* подацима Тихомира Ђорђевића, регистроване 6.302 занатлије и 74 врсте заната. Само су у Пожаревачкој и Београдској нахији занатлије чиниле нешто значајнију друштвену групу – у првој их је било 1.540, а у другој 714. У осталим нахијама ретко када их је било више од 400, а у четири нахије и мање од 100. На селу је живело и радило око петине тада регистрованих занатлија (најмање 1.392), које су упражњавале 27 заната.² Највише сеоских занатлија регистровано је у Пожаревачком округу/нахији, мада то не мора да значи да их је ту и било највише, будући да је то био једини округ у коме су за сваки срез/капетанију издвојене сеоске занатлије.³

Сеоско становништво бавило се занатством претежно у оквиру домаће радиности, која је у условима аутархичне привреде била релативно развијена. Чланови домаћинства сами су производили готово све што им је било потребно за свакодневни живот и обраду земље – прерађивали су дрво, кожу, вуну, воће, лан и конопљу, израђивали алатке, покућство, конструкције за куће и економске зграде, гасили креч итд.⁴ Посебно вешти сељаци постајали су сеоске занатлије. Они су се бавили нарочитом врстом

¹ Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до Еснафске уредбе 1847. године* (=Архивска грађа за занате и еснафе), Српски етнографски зборник XXXIII, Друго одељење, Живот и обичаји народни 15, Београд 1925, XXX–XXXI, 130; Р. Ускоковић, *Ивањица (положај, развој, порекло становништва, привреда)*, Гласник Српског географског друштва 6 (1921) 139.

² Реч је о занатима који су несумњиво регистровани на селу. Због неуједначеног начина прикупљања података, у неким административним областима нису издвојени подаци за сеоска, односно градска насеља (Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе*, табела на крају књиге уз док. бр. 158, стр. 62).

³ У Пожаревачкој нахији сеоским занатима бавило се 1.259 занатлија (*Исто*).

⁴ Д. Милић, *Развој привреде у Јадру до 1914. године*, Јадар у прошлости, Лозница 1985, 362; Љ. Протић, *Развитак индустрије и промет добара у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд 1953, 34; Ч. Мијатовић, *Један конзулски извештај о Србији године 1837*, Споменик СКА 17 (1892) 36.

домаће радиности, тзв. кућном радиношћу. Била је то врста занатске производње самоуких мајстора који су производили код куће, од домаћих сировина, али за продају. Њихова производња обично није излазила из оквира производње по поручбини и за познатог купца – комшију или сусељанина, мада су повремено производе продавали и на вашарима. Занатом су се бавили као допунским занимањем. Ове занатлије углавном су се бавиле прерадом дрвета (израдом алатки, сандука, опреме за воловска кола и слично), израдом тканина (покровци, ћилими, сукно и слично) и земљаног посуђа.⁵

На селу су радиле и професионалне занатлије. Мада је тешко просудити да ли су били самоуки или су занат учили код неког мајстора, чињеница да су називани занатлијама одређеног заната и да је у пописима становништва њихово занимање идентификовано као занатско говори у прилог закључку да су ти људи и у својој животној средини и од стране администрације сматрани професионалним занатлијама.⁶ Сеоске занатлије ипак су се разликовале од варошких. Оне нису биле професионално организоване ни пре ни после доношења *Еснафске уредбе* 1847. године, осим дунђера и ћерамиџија који су имали тајфе – привремена удружења. То, међутим, није значило да сеоске занатлије нису следиле одређена правила у раду и друштвеном опхођењу, јер су она обичајима била утврђена и знала су се из праксе.⁷ У срединама у којима се већи број занатлија бавио истом или сличном занатском делатношћу и сеоске занатлије биле су заинтересоване за организовање еснафа. Државна администрација, међутим, ретко је излазила у сусрет њиховим жељама.⁸

Распрострањеност домаће радиности оставила је мало простора за развој сеоског занатства, а рад изван еснафске организације додатно је

⁵ Р. В. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд [1990], 19–21; М.-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941, успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004, 91–92.

⁶ У неким селима занатлије су биле изучени мајстори. Тако је неког Милету Милићевића, који је био рођен у Медвеђи, а 1823. године живео у Милутовцу, „пређе пет година“ мајка „дала на занат ћурчилук у Јасики“ (*Књажевска канцеларија. Јагодинска нахија II*, 1823–1830, приредили З. Марковић, Ј. Поповић, Јагодина 2008, 31).

⁷ Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе*, XXIII–XV.

⁸ Крајем четрдесетих година XIX века воденичари Ресавског среза, већином настањени у Свилајнцу, покушали су да оснују еснаф, али су били одбијени, с образложењем да њихова делатност не спада у еснафске занате (АС, ДС, 1848, Но 249, 299; Б. Перуничкић, *Горња Ресава 1804–1918*, Београд 1989, 59; Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији I*, Београд 1954, 61).

маргинализовао сеоске занатлије, којима еснаф није могао да осигура ни цене, ни сировине, ни тржиште. Први систематски подаци о броју занатлија у селима Кнежевине Србије прикупљени су пописом становништва из 1834. године. Нажалост, од пописних књига из тог времена сачувано је само седам и само се на основу тог фрагментарног узорка може стећи увид у распрострањеност професионалног занатства на селу. У већини села у капетанијама чије су пописне књиге сачуване није било професионалних занатлија. То је нарочито било изражено на истоку земље, где их у неким капетанијама није уопште било, као у Кључкој и Пећкој капетанији. У то време најчешће је тек у сваком десетом селу живео понеки занатлија, обично само један. У знатно мањем броју села била су стално настањена двојица.⁹

У јужним и југозападним областима Кнежевине Србије била су бројнија села у којима су стално живеле сеоске занатлије. Тако је у 42 села Темнићке капетаније сеоских занатлија било у једанаест, обично по један у селу, а у три села и више. Двојица занатлија регистрована су у селу Бела Вода и Бачина. Село Јасика, у коме је било чак девет занатлија, било је по много чему специфично. Наиме, Јасика је до померања на југ границе према Турској (1833/34) била паланка на прелазу скелом преко Мораве и то, према мишљењу Ота Дубислава Пирха, развијена погранична

⁹ На основу сачуваних коншкрипционих протокола, број села и занатлија био је следећи: у Туријској капетанији Београдске нахије било је 21 село, а занатлија свега у четири (по један у Сибници, Бељини и Стојнику, а три у Рогачи); у Моравској капетанији Подунавског сердарства (у ствари, Пожаревачког округа/нахије) било је 49 села, али је сачуван само један пописни протокол са 24 села, од којих је само у једном – Великом Селу – било сеоских занатлија; у Темнићкој капетанији Јагодинске нахије, у којој су била 64 села, али је сачуван само део коншкрипционог протокола са 42 села, сеоских занатлија било је у 11 села – највише у Јасики; у Крајинској капетанији Крајинског округа било је 47 села, а само у једном – Сиколама – један занатлија, у Посавској капетанији Шабачке нахије било је 35 села, од којих је у 10 било сеоских занатлија, у сваком по један, док у Кључкој капетанији Крајинског (неготинског) округа и Пећкој капетанији Пожаревачког округа, у којима је било по двадесет и једно село, уопште није било професионалних сеоских занатлија (Архив Србије (=АС), Министарство финансија (=МФ), Главно казначејство (=ГК), Протокол главне коншкрипције, 1834, капетанија темнићка, инв. бр. 35; капетанија крајинска, инв. бр. 36; капетанија кључка, инв. бр. 37; капетанија печка, инв. бр. 38; капетанија посавска, инв. бр. 39; капетанија туријска, инв. бр. 40; капетанија моравска, инв. бр. 41; Л. Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 13 (1984) 22–25, 39–41, 45, 59–62, 67, 106–107).

паланка.¹⁰ Померање границе значајно је смањило трговачки саобраћај и јасички трговци су се иселили, а насеље се претворило у село. Оно се од осталих села разликовао једино већим бројем занатлија. Изгледа да је средином тридесетих година 19. века у сеоским насељима Србије више занатлија било само у селима која су у време пуне турске владавине над Београдским пашалуком била варошице, паланке или касабе, па су током владавине кнеза Милоша претворена у села. У таквим условима замирала је трговина и занатска производња, о чему сведочи податак да је већ приликом пописа из 1834. године неким од јасичких занатлија занат постао допунска делатност, а основно занимање пољопривреда, па су пописани као земљорадници, и само је из њиховог патронимика јасно да су се раније бавили занатом.¹¹ Ипак, градска традиција је стварала услове да се део занатлија одржи у некадашњим паланкама или касабама, што је, поред осталих фактора, повољно утицало на развој ових села наредних деценија, па се и у Јасики занатство одржало до почетка шездесетих година. Иако више није била село с најразвијенијим занатством у срезу, са својих седам занатлија Јасика је 1862. године била на трећем месту.¹²

Један од добрих примера утицаја некадашње градске традиције на развој села и занатства у њему јесте и село Паланка, некадашња Хасан Пашина Паланка, која је 1783. имала 40 турских и 15 хришћанских кућа. Иако после стварања аутономне кнежевине није била ни по броју кућа ни по броју становника највеће село – од ње су били већи Стари Ацибеговац, Селевац, Кусадак и Азања – Паланка је ипак била најпогоднија да постане срески центар, јер је иза себе имала традицију важне насеобине из времена пуне турске власти, а не само добар географски положај. У њој се из времена пуне турске владавине одржала чаршија с данас непознатим бројем занатлија (можда и трговаца), која је 1837. године пресељења на погодније место да би се додатно обезбедили услови за развој.¹³ Стварањем

¹⁰ О. Д. фон Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1899, 131–132.

¹¹ Тако је, на пример, у већ поменутој Темнићкој капетанији уписано 35 земљорадника с презименом изведеним из имена заната, што указује да се домаћин раније бавио неким занатом. Од њих је само за једног ковача у примедби уписано да се бави ковачким занатом, односно да је ковач (АС, МФ, ГК, Протокол главне коншкрипције, 1834, округ јагодински, капетанија темнићка, инв. бр. 35, филм. трака 35).

¹² АС, МФ, Административно одељење (=А), Пописне књиге становништва (1840–1863) (=Пописне књиге), 1863, јагодински округ, срез темнићки, пописна књ. инв. бр. 155, филм. трака 13 (=инв. бр. 155).

¹³ Да је и у старој чаршији било занатлија, сведочи спор око три механе које су остале у старој чаршији, од којих су две биле подигнуте након пресељења осталих

среског средишта и отварањем нове чаршије, Паланку су почеле насељавати занатлије и трговци, па су се стицали услови да постепено прерасте у варошицу (већ 1839. године ту је радило 25 механа, а 1843. помиње се и 17 пекара). Када је 1844. године извршен попис, Паланка је била „варош“, тачније – варошица, која је имала 160 кућа и 845 душа.¹⁴

Не само у овом случају, већ и иначе, села с већим бројем занатлија, односно села с рудиментарном чаршијом, настојала су да се пред централним властима представе довољно развијеним да добију статус варошице. Све до 1870. године и доношења *Закона о сеоским дућанима*, сеоске занатлије су биле претежнији фактор у настојању да њихово село добије статус варошице, јер по важећим законима број занатлија у селу није био ограничен, а број дућана јесте и то на један дућан. Због тога су захтеве за мењање статуса насеља општинска већа подносила централним властима на иницијативу месних занатлија. Већ је број од десетак занатлија био довољан да се у другој половини 19. века нека сеоска насеља обраћају властима са захтевом да, поред осталог и због чињенице да у селу постоје занатлијски дућани, место буде проглашено градским насељем. Тај образац следила су, на пример, села Милошевац (1870) и Орашац (1874) у Јасеничком срезу Смедеревског округа. Оба су истицала добар микрогеографски и микроекономски положај. Милошевац је захтев додатно аргументовао „с тим пре што јошт и сада у истом селу 8 разни дућана постоје“, а Орашац чињеницом да у „селу нема баш ни једног дућана у коме би се могло продавати оно што се дозвољава законом, него само зграде празне у којима [би] се радње отпочети могле, а има мајстора који упражњавају: ковачлук, дуванцијску, коларску, шустерску, мутавијску, шлосерску, ужарску и асурцијску радњу. Има три механе по плану I, а четврта по плану II класе“.¹⁵ Добијање статуса варошице обезбеђивало је привредницима – како занатлијама, тако и трговцима, поред осталог, и право на еснафско организовање и заштиту професионалних интереса.¹⁶

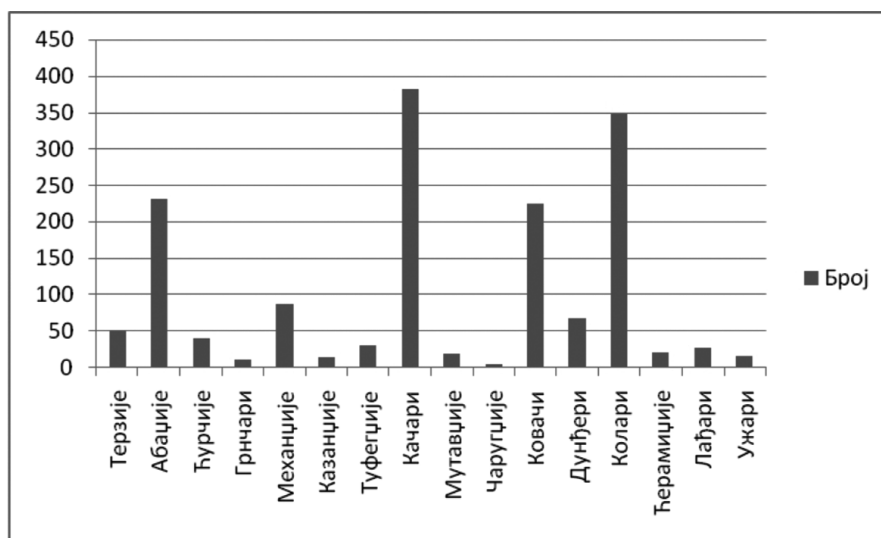
дућана у нову чаршију, а једна раније, али није пресељена због процене да је власник сувише сиромашан да би то било изводиво (Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, Београд 1980, 70).

¹⁴ Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 18, 50–51, 60, 68, 70, 433–434, 542, 544; Ј. Гавриловић, *Речник географско-статистички Србије*, прир. М. Радевић, Београд 1994, 118.

¹⁵ Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 863–864, 898.

¹⁶ Само неколико година по стицању статуса градског насеља, у Смедеревској Паланци су организовани први еснафи – чак четири 1852–1853. године, а до краја истраживаног периода укупно шест (Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији I*, 67).

На основу пописа из 1834. године и података Тихомира Ђорђевића (из 1836. године) може се утврдити којим су се занатима најчешће бавиле сеоске занатлије у време прве владавине кнеза Милоша. Најбројније су биле занатлије услужних, односно производно-услужних заната – занатлије чије су услуге биле потребне у транспорту робе и људи: механције, ковачи, колари и качари. Релативно бројни били су и дунђери. При томе су ковачи, често Цигани, поред производа потребних у транспорту, израђивали и металне делове сеоских алата, као и цртала и раонике плугова, и то не само у првој половини 19. века, већ и до стицања независности Кнежевине Србије.¹⁷

Графикон 1:

Врсте сеоских заната 1836. године са пет и више регистрованих занатлија

Извор: Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и оснафе*, 62, док. бр. 158

(табела на крају књиге уз док. 158).

Од занатлија производних заната најбројнији су били они чији су се производи могли продати и изван насеља – ћурчије и абације. Њих је у мањој или већој мери било у свим окрузима.¹⁸ Међутим, неки од

¹⁷ *Тежак*, год. II, бр. 9, (Београд, 15. март 1870) 106.

¹⁸ У Темнићкој капетанији, на пример, када се изузму занатлије чији занат у попису није наведен, већ су одређене само термином „занатлија“, највише је било механџија и ужара, потом ћерамиџија, ћурчија и туфегџија (АС, ГК, Коншкрипциони протокол, 1834, округ јагодински, капетанија темнићка, инв. бр. 35).

производних заната, попут качарског, били су развијени само у појединим областима Србије. Много качара, на пример, било је 1836. године у Пожаревачком и Београдском округу, пољопривредно развијеним деловима земље с повољним географским положајем у односу на најзначајније тржиште Србије – Хабзбуршку монархију. То би, вероватно, требало приписати повољном утицају извозне трговине, будући да је качара у другим деловима Србије било мало, а у шест округа их није ни било.¹⁹ Занимљиво је да у Шабачком округу, иако је био у граничној области према Хабзбуршкој монархији, није било качара, а и осталих сеоских занатлија било је мало.²⁰

Број грнчара у одређеним деловима Србије, напротив, био је у већој мери условљен природним погодностима, које су стварале посебну традицију бављења тим занатом. Тако је, на пример, у околини Ужица, у селу Севојну, на темељу „добре земље за цигље, ћерамиду и лонце“ био развијен грнчарски занат, како у време прве владавине кнеза Милоша, тако и касније.²¹ Слично је било и с ливцима олова. Наиме, с обе стране планине Јагодње, главног рудишта олова у Србији, олово су експлоатисали тзв. оловокопачи, сељаци из неколико села. Они су још у време прве владавине кнеза Милоша вадили руду и топили је на лицу места. По цени од 100 пара по чаршијском курсу за оку олова продавали су олово држави, која је имала искључиво право откупа. Судећи по томе да без исплаћеног новца за предату робу нису могли да плате данак, рударство им је било примарна делатност.²² Под уставобранитељима су копачи олова, добили право да олово продају на тржишту, након што би, као и власници рудника, држави платили десети део на име права експлоатације руде.²³ Шездесетих година XIX века држава је детаљно испитала рудне

¹⁹ Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе*, 62, док. 158 (табела на крају књиге уз док. 158).

²⁰ Према подацима Т. Ђорђевића, у Шабачком округу је, изузимајући окружну варош, било 205 занатлија (*Исто*). У Посавској капетанији тога округа, која је обухватала 35 села, било је 1834. године свега десет сеоских занатлија и ни у једном селу двојица (АС, МФ, ГК, Протокол главне коншкрипције, 1834, капетанија посавска, инв. бр. 39), док их је 1836. било 28.

²¹ В. Јовић, *Одговори окружних лекара на геолошку анкету Друштва српске словесности из 1860*, Флогистон 12 (2002) 150.

²² Д. Милић, *Привреда у Рађевини у XIX веку*, Рађевина у прошлости, Београд 1986, 288–290; Д. Симић, *Развој рударства од 1814. до 1941*, Рађевина у прошлости, 310; АС, МФ, Одељење промишљености (=П), 1840, РНо 117; 1843, ф. V, РНо 46.

²³ АС, ДС, 1844, Но 479; 1845, Но 372.

жиле и каквоћу руда у Подрињу, што је довело до отварања рудника и нестајања овог сеоског заната.²⁴ Теже је, међутим, схватити због чега се у одређеним сеоским насељима стварала традиција бављења неким занатом који није захтевао посебне природне погодности нити су производи тог заната коришћени у транспорту робе и људи, а ни тражња за њима начелно није значајније осцилирала. Такав је био случај с коритарским занатом у селу Избеница у Темнићком срезу, у коме је 1863. године регистровано 20 занатлија, од којих су 19 били коритари.²⁵

Трговина, односно транспорт робе и људи, били су основ и за развој механског заната, најразвијенијег сеоског заната средином 19. века. Механисање је сматрано занатом, иако се радило о трговини пићем и храном у посебним „дућанима“ – механама и кафанама, којих је било и на селу и у градским насељима. Сеоске механе биле су подељене на сеоске механе у ужем смислу и друмске механе, мада су се разликовале само по томе да ли су биле смештене у неком селу или су се налазиле поред пута у атару неког села. Сматра се да почетком 19. века у Србији није било механа на селу, док их је у градским насељима било мало. Међутим, до краја прве владавине кнеза Милоша њихов број већ је премашио хиљаду.²⁶

Механски занат био је једина занатска делатност на селу коју је, ма како оскудним мерама, држава стимулисала у време прве владавине кнеза Милоша. Наиме, од 1834. године аренда за сеоске механе била је упола нижа од таксе за варошке и износила је само 5 талира годишње.

²⁴ Видом рударства сматрано је и испирање злата на златоносним рекама, посебно у Тимочкој крајини, на Млави, Пеку и Тимоку. Њиме су се бавили тзв. испирачи и сељаци из околних села (В. К. Мишковић, *Рударство у обновљеној Србији*, Финансијски преглед 10 (1901) 266; Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине после 1833. године*, Тимочка крајина у XIX веку : зборник радова, Књажевац 1988, 68).

²⁵ АС, МФ, А, 1863, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићки, инв. бр. 155. Занимљиво је поменути да су коритари обично били стално настањени Цигани, који „лети разлилазе се где горе нађу да корита праве“ (Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 642–643). Да ли су и избенички коритари били Цигани тешко је претпоставити, будући да нису били муслиманске вере. Ниједан није имао имање, као ни већина осталих коритара у Србији, који су управо због тога што немају земљу изузети од давања хране у сеоске кошеве (*Исто*). На основу тога, могло би се претпоставити да су били Цигани православне вере.

²⁶ *Српски рјечник истумачен њемачијем и латинскијем ријечима*, скупио В. Стефановић Карацић, Биоград 1898, 320; Б. Перуничкић, *Смедеревска Паланка*, 68, 70. Механа је 1836. године било већ 1.281; 1837. године 1.216, а 1838. – 1.166 (М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842 I (=Финансије и установе)*, Београд 1901², 353).

Била је то изузетно повољна мера подстицаја, посебно ако се упореди са политиком државе према сеоским дућанима.²⁷ Међутим, државни подстицаји окончани су већ 1840. године, када је уместо аредне уведено плаћање тзв. акциза, односно таксе према количини крчмљеног пића.²⁸ За владавине уставобранитеља и током следеће деценије, државне власти настојале су да сузбију механско-кафански занат, уверене у лош утицај кафана и механа на морал и радну дисциплину, нарочито сеоског становништва. Под различитим изговорима захтевано је затварање механа или ограничавање њиховог броја, а 1857. године прописано је да се нове механе морају градити типски, а постојеће прилагодити прописаном типу, чиме су веома отежани услови за добијање дозволе за рад, поготово на селу, где је већина механа радила у нехигијенским условима и у здањима лошег квалитета, па је било скоро немогуће без градње нових механа ускладити рад с прописима.²⁹ Рок за прилагођавање фиксиран је 1861. на четири године. И друге одредбе *Уредбе о механама* имале су циљ да отежају отварање и рад механа и кафана. Такса за издавање дозвола за тзв. месно механско право утврђена је за најнижу класу механа на 20, а за највишу на 50 талира. Упоредене с приходима сеоских и друмских механција оствареним 1863. године, те таксе биле су високе.³⁰ *Додатком*

²⁷ Само неколико година раније (1831) укинута је забрана отварања сеоских дућана и уведена такса за отварање дућана од 50 талира годишње (М. Петровић, *Финансије и установе* I, 387).

²⁸ *Речник закона, уредба, уредни прописа и пр. и пр. издани у Књажеству Србији од 1827. до половине 1854. год.*, израдио Ђ. Петровић, Београд 1856, 230; М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842* III, Београд 1899, 77; *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији (=Зборник закона)* 30, Београд 1877, 117. Аренда је плаћана сеоским општинама, а акциза уз аренду (*Зборник закона* 1, 1840, 67; *Зборник закона* 2, 1845, 8).

²⁹ У консултованим пописним књигама из 1863. године ниједна сеоска механа није била грађена од тврдог материјала – све су биле од слабог, а неке и од „веома слабог“ материјала. Механе прве класе морале су да имају најмање пет соба, од којих су три собе морале да имају намештај, друге класе морале су да имају четири собе, од којих су две морале да имају намештај, док су механе треће класе такође морале да имају четири собе, али је само једна требало да буде намештена. Ненамештене собе планиране су за „ручавање и преноћиште људи нижег реда“. Поред просторија за госте, механе су морале да имају кухињу, ар и друге потребне помоћне просторије (чл. 3), а сеоске механе и „фуруну за печење леба“ и бунар или други извор пијаће воде (чл. 7). *Уредба о меанама*, *Зборник закона* 15, 1863, 220.

³⁰ Приходи механција у Темнићком срезу 1863. године кретали су се од 6 талира (у Варварину) до 26 талира (у Бачини), а просечан месечни приход био је око 13 талира.

к *Уредби о механама* из 1864. године забрањено је отварање кафана на селу, а већ 1865. године прописане су нове таксе, како за лично, тако и за месно механско право, које су биле три до четири пута више за власнике који до тада нису имали та права.³¹ Тим мерама држава је даљи развој ове делатности настојала да задржи на досегнутом нивоу, нарочито на селу, где су због малих зарада тешко могли да буду компензовани увећани трошкови за отварање механа. Због недостатка капитала за инвестиције, власници сеоских механа – посебно друмских – у седмој деценији 19. века били су све чешће трговци, који су, попут Фердинанда Крена из Чачка, имали довољно новца да успешно послују поштујући нове прописе.³²

И поред деценијског притиска на ову делатност, механски занат на селу ипак се одржао. Оно што га је чинило атрактивним, свакако је добра зарада. Наиме, механције су, према резултатима пописа из 1862. године, имале приходе међу највишим у сеоској средини. У Темнићком срезу, на пример, механције и кафедије имале су готово увек месечни приход виши од 10 талира, а они најуспешнији и 20 талира. Истина, тако високе приходе имала је и већина коритара, а тек нешто ниже имали су и ковачи, али је механско-кафански занат захтевао неупоредиво мање радног ангажовања, због чега је сигурно био атрактивнији.³³

Иако држава није успела да у потпуности сузбије механски занат на селу, мере привредне политике неповољно су утицале на ову делатност и ограничиле њен развој. О томе речито сведочи податак да су пописом становништва по занимању из 1866. године регистрована свега 1.083

Мањи број механција бавио се поред механског заната и „шпекулацијом“, односно трговином (АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићки, пописна књ. инв. бр. 156; инв. бр. 157).

³¹ *Зборник закона* 17, 1865, 172. Механције и власници механа који дотада нису имали механско право плаћали су за планове према којима је требало да подигну механу 600 гроша за механу прве класе, 360 за механу друге класе и 240 гроша за механу треће класе, док су власници механа који су имали механско право плаћали 180, 120 и 60 гроша за механе/кафана истих класа. Поред тога, сви су плаћали још по 120 гроша за уверење за лично механско право (Закон о таксама, *Зборник закона* 18, 1865, 120). Уз месно механско право плаћало се и лично механско право: 5 талира за оне који почињу да се баве том делатношћу, односно 3 цванцика за оне који су се до издавања уредбе бавили овим занатом (*Уредба о меанама*, 221–223, 226; посебно чл. 17 и 18).

³² Историјски архив Чачак, Лични фонд Фердинанда Крена, кут. V, 40 (2); АС, МФ, П, 1841, ф. III, РНо 25.

³³ АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићки, попис. књ. инв. бр. 155.

крчмара (механције) изван окружних вароши³⁴ и 83 кафеције, који су радили са 1.095 помоћника.³⁵ То је приближно једнако броју ових занатлија крајем владавине кнеза Милоша.

Табела 1:

Број занатлија, њихових помоћника и становништва које је издржавано занатском производњом 1866. године

ЗАНАТЛИЈЕ	ПРЕДУЗЕТНИЦИ	ПОМОЋНИЦИ	Број особа издржаваних занатском производњом
Градска насеља	22.771	15.216	88.678
Села	6.892	5.112	32.605
Србија	29.663	20.328	121.283

Извор: *Попис људства Србије по занимању на крају године 1866. (продужено из свезке XII), 402–403.*

Као што је познато, до почетка шездесетих година 19. века у градским насељима Србије занатство се развило у толикој мери да су занатлије постале најбројнији самостални привредници у тој средини, бројнији и од трговаца и од земљорадника. Они су чинили средњи слој грађанске класе у Србији.³⁶ На селу је, међутим, било другачије. Сеоске

³⁴ Попис људства Србије по занимању на крају године 1866. (продужено из свезке XII), *Државопис Србије* 13, 1884 364. У издвојеним табелама с подацима о занимањима у варошицама, многа занимања су груписана у једну колону према сличној делатности, али ниједном није дато објашњење која занимања су укључена у одређену групу, па није могуће ни прецизно праћење броја и врста занатлија у варошицама. Тако су, на пример, једну групу чинили „обућари“, иако су у основном попису поред обућара регистровани и чизмари. То је значајно због тога, што у главном попису нису издвојене варошице, већ само окружне вароши и Мајданпек, који је због значаја у рударској производњи имао статус вароши. У варошицама је регистровано 515 крчмара, лебара и воденичара и 535 њихових помоћника (Исто).

³⁵ Попис људства Србије по занимању на крају 1866, *Државопис Србије* 12, Београд 1883, 32–34, 44–47; Попис људства Србије по занимању на крају године 1866. (продужено из свезке XII), *Државопис Србије* 13, 1884, 118–120, 130–133.

³⁶ Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002, 122.

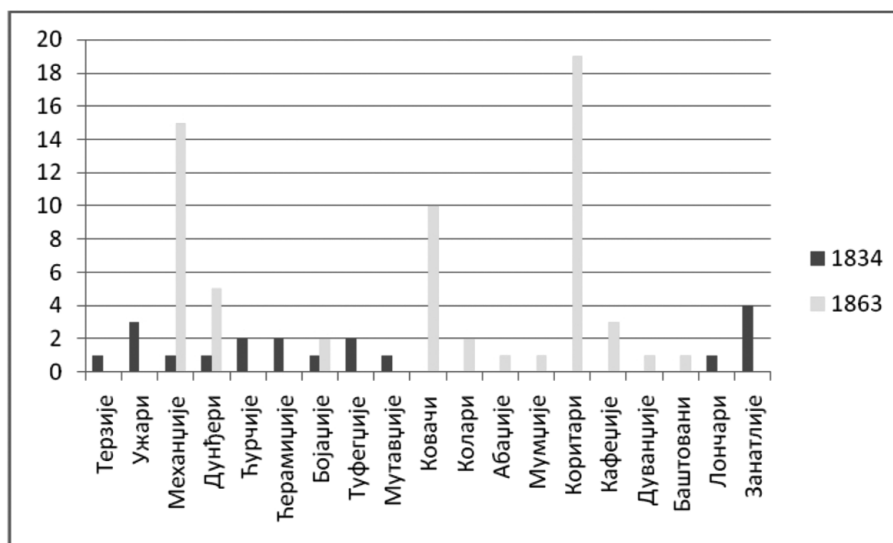
занатлије чиниле су незнатан део сеоског становништва. Према попису становништва из 1862. године, на пример, у селу Варварин била су 162 домаћинства (са сеоском црквом и општином), а само шест занатлија и један механцијски слуга, колико и у Катуну, који је имао 113 домаћинства; у Бошњанима је само један занатлија и један механцијски слуга долазио на 161 домаћинство итд. Чак и у селима с највећим бројем занатлија домаћинства занатлија била су малобројна. Попис по занимању из 1866. године то такође потврђује. Тада су изван престонице и окружних вароши регистроване само 6.892 занатлије (видети Табелу 1).³⁷ Као што се види, након више од три деценије развоја сеоског занатства било је тек нешто више сеоских занатлија него пред крај прве владавине кнеза Милоша. Тај податак је сигуран показатељ стагнатности ове привредне делатности.

Општи утисак о успореном развоју сеоског занатства потврђују и анализе броја занатлија и врста заната у истим селима током тридесетак година – између 1834. и 1862. године. У селима Темнићког среза, на пример, уочава се да се број заната који су упражњавани на селу није битније мењао, а да је број занатлија ипак повећан. Темнићки срез обухватао је 1863. године 33 села од којих је у 14 било занатлија (њих 72 на броју). Највише их је било у Избеници (20) и Бачини (13). По седам занатлија било је у Јасики и Великој Дренови, по шест у Катуну и Варварину, четири у Белој Води, три у Милутовцу, а по један у још шест села.³⁸ Међутим, због честих административних промена и премештања села из једног у други срез или округ, само је у седамнаест села могао да буде праћен развој сеоског занатства и упоређени број занатлија и врсте заната. Једино су та села пописана и 1834. и 1863. године. У тих седамнаест села било је првим пописом регистровано 19 занатлија, а другим 60, док се број практикованих заната није променио: занатлије из тих села упражњавале су десетак врста заната и средином тридесетих и почетком шездесетих година. У седам од тих села уопште није било професионалних занатлија, у четири се у међувремену појавио по један, док су из три села нестале. Само у четири села (Јасика, Бачина, Катун и Орашје) постојао је континуитет занатске производње од средине тридесетих до почетка шездесетих година 19. века. Неким занатима сеоске занатлије престале су да се баве, док су се други у међувремену

³⁷ Попис људства Србије по занимању на крају године 1866. (продужено из свезке XII), 402–403.

³⁸ АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићки, пописна књ. инв. бр. 156; инв. бр. 157.

појавили, па је обично само механски занат дужи низ година упражњаван у истом месту, због чега је и био најзаступљенији почетком шездесетих година 19. Века (видети Графикон 2).³⁹

Графикон 2:

Број занатлија у селима која су 1834. и 1863. године припадала Темњићком срезу Јагодинског округа

Извор: АС, МФ, ГК, Протокол главне коншкрипције, 1834, капетанија темњка, инв. бр. 35; АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темњићи, пописна књига инв. бр. 155, филм. трака 12 и 13; инв. бр. 156, филм. трака 13 и 14.

Као што се види, континуирано бављење занатима у сеоским насељима пре је било изузетак него правило. Обично су дужи низ година радили занатски дућани чији су власници паралелно држали дућан са ситничарском робом.⁴⁰ Неке сеоске занатлије радиле су на селу од стицања мајсторског писма, а неки мајстори су дошли из вароши где су

³⁹ Темњићи срез имао је 1863. године 33 села. Од њих је 17 села и 1834. године било у том срезу; десет их је у међувремену придодато, а 20 села која су 1834. чинила део Темњиће капетаније пребачено је до 1863. године у друге административне јединице (АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темњићи, пописна књ. инв. бр. 156; инв. бр. 157).

⁴⁰ АС, МФ, П, 1841, ф. VI, РНo 39.

претрпели пословни неуспех. Таква пресељења била су учесталија у другој половини 19. века. Делом су сеоске занатске дућане држале изучене калфе без мајсторских испита. Иако су сеоске занатлије углавном радиле без помоћне радне снаге, занатлија је на селу било више него дућана, јер знатан део уопште није имао дућан, већ је радио код куће или код наручиоца посла, за храну или храну и новчану накнаду. Једино су механције повремено имале слуге. Уколико се на селу и помиње неки калфа или шегрт, реч је о младићу који је домицилно на селу, где му је имање, а обучава се и ради у неком градском насељу.⁴¹

С доласком уставобранитеља на власт и сеоско занатство искоришћено је општи привредни напредак, па је период њихове владавине време најинтензивнијег отварања сеоских занатских дућана: од 122 занатска дућана регистрована 1852. године, 96 је било отворено после 1838.⁴² Занатство ипак није успело да се укорени у сеоским областима Србије ни у другој половини 19. века, чак ни они занати чија је делатност била потребна пољопривредном становништву. Вероватно је развијена домаћа радиност и средином века била препрека за знатнији развој занатства на селу. Стога ни тада није било занатлија у највећем делу сеоских насеља Србије, а малобројна су била и села у којима је радило више од једног или двојице занатлија.⁴³

И тако мали број занатлија тешко је налазио тржиште на селу, па су сеоске занатлије производе доносиле и у чаршију. То је сматрано нелојалном конкуренцијом, због које су варошке занатлије тражиле да се сеоске занатлије учлане у варошке еснафе и тако стекну право на продају робе у чаршији. Деценијама су ти захтеви одбијани као неутемељени, али су деценијама и обнављани, јер се и варошко занатство од средине 19. века успорено развијало услед конкуренције увозне мануфактурне и индустријске робе и сопствених ограничења еснафске организације, па је и невелик број сеоских занатлија доживљаван као озбиљна конкуренција у борби за малобројне купце у вароши и њеној најужој околини. Тим пре, што су и сеоски занати, као и варошки, припадали групи оријенталних заната (видети Табелу 2). У селима Млавског среза Пожаревачког

⁴¹ АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез темнићки, попис. књ. инв. бр. 155, ред. бр. домаћинства 1181.

⁴² Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији I*, 344–345, табела без пагинације (уз стр. 344); М. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1845*, 90.

⁴³ Према статистици из 1852. године, између 5 и 10 занатлија било је свега у два среза: Тамнавском – 5 и Јасеничком – 8 (Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији I*, табела без пагинације, уз стр. 344).

округа, на пример, постојало је почетком шездесетих година једанаест оријенталних заната и само један тзв. западни занат – шустерски. Радио га је, међутим, мајстор који се занатом бавио у Хабсбуршкој монархији, а стално пребивалиште имао у Србији. У селима Врачарског среза Београдског округа, пак, западне занате радила су само двојица пинтера. У Темнићком срезу није било ниједног занатлије западног заната, као ни у Левачком.⁴⁴

Табела 2:

Врсте заната и број занатлија изван окружних вароши Кнежевине Србије 1866. године^a

Ред. бр.	ЗАНАТЛИЈЕ	ПРЕДУЗЕТНИКА	ПОМОЋНИКА	УКУПНО
1	Барутари	3	4	7
2	Бојације	169	98	267
3	Бравари	7	5	12
4	Бријачи	41	23	64
5	Воденичари	34	12	46
6	Гребенари	87	39	126
7	Грнчари	59	35	94
8	Гуњари	410	270	680
9	Дограмације	1	0	1
10	Дрндари	17	1	18
11	Зидари	50	20	70
12	Златари	12	8	20
13	Зобничари	105	66	171
14	Калајције	14	10	24
15	Калдрмције	1	0	1
16	Каменорезачи	2	0	2
17	Карличари и коритари	1137	344	1481
18	Кафечије	83	66	149
19	Качари	90	24	114
20	Ковачи	1649	1056	2705

⁴⁴ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 465–1280; АС, МФ, А, Пописне књиге, 1863, јагодински округ, срез левачки, попис. књ. инв. бр. 157; АС, МФ, П, 1863, срез врачарски, округ београдски, попис. књ. инв. бр. 145.

Сеоско професионално занатство Кнежевине Србије (1834-1866)

Ред. бр.	ЗАНАТЛИЈЕ	ПРЕДУЗЕТНИКА	ПОМОЋНИКА	УКУПНО
21	Кожари	2	0	2
22	Кожухари	183	116	299
23	Колари	74	27	101
24	Котлари	125	41	166
25	Кречари	19	7	26
26	Кројачи	409	244	653
27	Крчмари	1083	1029	2112
28	Лебари	35	18	53
29	Ножари	3	0	3
30	Опанчари	103	79	182
31	Поткивачи	40	16	56
32	Пушкари	83	40	123
33	Решатари	20	11	31
34	Рогозијачари	9	5	14
35	Свећари	61	39	100
36	Седлари	33	26	59
37	Столари	43	28	71
38	Стругари	10	3	13
39	Тесачи	303	194	497
40	Ткачи	5	9	14
41	Угљари	2	2	4
42	Ужари	16	13	29
43	Фишегције	10	2	12
44	Цигљари	43	69	112
45	Чизмари	118	103	221
	УКУПНО	6803	4202	11005

Извор: *Попис људства Србије по занимању на крају 1866, 1–175.*

Објашњење: а) Број занатлија обухвата све занатлије изван окружних вароши, како сеоске тако и занатлије у варошицама. Због тога није идентичан с бројем из Табеле 1, мада су одступања мала. Ова табела урађена је на основу основних пописних колона, а збирни подаци Табеле 1 на основу збира који је добила статистичка служба. Није било начина да се провери који су занати издвојени као сеоски занати, као ни који су убројани у варошке, јер су варошки груписани по врсти занатске делатности, а не по врстама заната.

И поред очигледног одсуства континуитета занатске производње у сеоским насељима, сеоско занатство се у неким местима одржавало. Најчешће у селима која су у време прве владавине кнеза Милоша имала већи број занатлија, нарочито ако су раније имала и градску традицију. Уочљиво је и да су се током три деценије сеоске занатлије постепено концентрисале у неким насељима, формирајући мале занатске центре производних и услужних заната. Најчешће су ти центри настајали у седишту локалне управе, док се механски занат развијао не само у тим локалним занатским центрима, већ и на фреквентнијим регионалним и локалним путевима.⁴⁵ Управо у том концентрисању занатске производње у малим локалним занатским центрима огледа се напредак сеоског занатства током тридесетак година.

Примере тог концентрисања налазимо у многим срезовима. Тако је у Млавском срезу, који је 1848. године имао 34 општине, од којих се већина састојала од једног села, занатлија било само у осам општина/села, најчешће један у селу. Највише је било мутавција, јер су поред домаћих долазили и из Турске на печалбу. Поред мутавцијског, био је нешто развијенији и абацијски занат. У истом срезу, који је 1863. обухватао 44 села, занатлије су живеле већ у 26 села. Поред Петровца, среског средишта, где су занатлије чиниле значајну групу од 22 мајстора, створена су још два центра сеоског занатства – Рањевац и Божевац, где се занатом бавило осам, односно седам мајстора. И надаље је у већини села са занатском производњом живео један мајстор или двојица (у 16 села), али је већ у осам села радило до пет мајстора. Сличне прилике биле су и у Врачарском срезу, где је 1863. године у Вишњици било 17 занатлија, од којих се чак 15 бавило баштованством. У осталим селима радио је један до три мајстора, осим у селу Жарково, где их је било седам, док у шест села овога среза сеоских занатлија није било.⁴⁶

⁴⁵ Значај локалних путева огледа се у броју занатлија услужних заната. У Млавском срезу, на пример, највише је било ковача (56). Осталих занатлија било је осетно мање: ћурчија 22, грнчара 12, абација 8, а осталих и мање – дунђера, бојација, дрндара, мумџија, ужара, папуџија, касапа и шустера (Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 465–1280).

⁴⁶ АС, МФ, П, 1863, попис. књ. инв. бр. 145, срез врачарски, округ београдски; Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 92–116; 465–1280. У 17 од 44 села Млавског среза тада није живео ниједан занатлија.

Ма како успорен, развој сеоског занатства у међувремену је довео скоро до потпуне професионализације занатлија на селу.⁴⁷ Шездесетих година је бављење занатом као допунском делатношћу било ограничено углавном на грнчарски и ковачки занат, иако се већина ковача, па чак и Цигани-ковачи, бавила искључиво ковачким занатом, а не и земљорадњом. Тако је, на пример, у Темнићком срезу само један лончар био истовремено и земљорадник. У Млавском срезу, где је 1863. године радио 91 занатлија, свега четворици је занат био допунско занимање и допунски извор прихода. У Врачарском срезу Београдског округа све су занатлије већ биле професионални мајстори. Тада је у 14 села Врачарског среза живело 37 занатлија. Највише је било баштована (21), јер је близина престонице омогућавала успешан развој баштованства, потом ковача и дунђера, а ниједан мајстор није се пред пописном комисијом изјаснио као земљорадник и занатлија.⁴⁸ Да је реч о професионалним занатлијама сведочи и податак да је већина сеоских занатлија била способна да на селу живи само од заната, због чега није ни поседовала обрадиво земљиште, јер су почетком шездесетих година занатском производњом могли да остваре довољан приход да не морају обрађивати, односно поседовати земљишни посед. Они који су имали некретнине, обично су поседовали кућу с окућницом, а неки и радионицу. Сасвим мали број поседовао је неки мањи комад земље.⁴⁹ Околност да већина занатлија није имала земљишни посед упућује, између осталог, на закључак да већина није потицала из села у којима су засновали егзистенцију, већ да се доселила, па се, дакле, није радило о занатима који су настали развојем из некадашње кућне радиности.

Потпуна професионализација сеоских занатлија у неким срединама довела је и до формирања еснафа, иако *Еснафском уредбом* нису биле обухваћене и сеоске занатлије. Према истраживањима Николе Вуча, средином 19. века било је у малом броју сеоских насеља већ довољно мајстора да се организује занатлијски или мешовити трговачко-занатлијски еснаф: у Петровцу (на Млави) организован је 1856. године Абацијско-терзијско-кројачки еснаф, у Александровцу Трговачко-терзијски (1847), у

⁴⁷ У пописним књигама из 1862/63. године готово да и нема занатлија с двојним занимањем – занатлија и земљорадник. Једини уочени пример у Темнићком срезу је један „надничар и дунђерин“ у Варварину, што се може тумачити и као дунђерин који ради за надницу, а не по погодби („ђутуре“).

⁴⁸ Б. Перуничкић, *Петровац на Млави*, 465–1280; Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави 1863. године*, Београд 1990, на више места; АС, МФ, П, 1863, попис. књ. инв. бр. 145, пописна књига округа београдског, среза врачарског.

⁴⁹ Видети, на пример, Б. Перуничкић, *Државни попис у Горњој Ресави*, 72, 144.

Брусу Трговачко-занатлијски (1858), у (Соко) Бањи, која је стицала и губила статус градског насеља, три еснафа – Терзијско-абацијски, Ћурчијски и Хлебарски еснаф (основани 1850) и у Жагубици 1866. Трговачко-занатлијски еснаф.⁵⁰ Процес стварања еснафа у селима релативизује нејасан статус насеља, односно нејасна хронологија прерастања насеља из сеоског у градско пре доношења тзв. *Закона о местима* из 1866. године, када је први пут законом одређен њихов статус.⁵¹ Ипак, чињеница да су занатлије захтевале, а у неким случајевима и формирале еснафе упућује на закључак да се радило о професионалним занатлијама. Поред тога, ма колико малобројни, еснафи у сеоским насељима показују да су се развојне могућности професије виделе у интегрисању сеоских занатлија и сеоских заната у постојећи еснафски систем и да сеоске занатлије нису биле свесне његових ограничења. Оне су све до 20. века настојале да формирањем еснафа и обезбеђивањем статуса градског насеља обезбеде повољније услове за развој, без обзира на то што је у последњој четвртини 19. века еснафска организација била у дубокој кризи.

⁵⁰ Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији* I, 32–33, 57, 63.

⁵¹ *Закон о томе, која су места у Србији окружне вароши, варошице, а која села*, Зборник закона 19, 1866, 102–103; Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије*, 32 (табела са списком варошица 1834–1874. године).

Bojana Miljković-Katić

**PROFESSIONAL RURAL HANDICRAFTS
IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA (1834–1866)**

Summary

Professional rural handicrafts were present back in the period of the first rule of Prince Miloš Obrenović, although both villages with established handicraft production and craftsmen in them were low in numbers. In the course of the next three decades the total number of craftsmen increased, but crafts they were involved in remained almost the same in numbers. These were the Oriental crafts which were present in the urban environment as well, and that was the situation causing jealousy between urban and rural craftsmen. Notwithstanding that rural artisanship mostly met the needs of rural population and that the rural handicraft market was limited mostly to surrounding villages, their access to the respective nearby town markets resulted in the long standing effort, made by both urban craftsmen and their guilds, aimed at getting rural craftsmen incorporated into guilds or moved to towns.

Rural craftsmen played a marginal role in economic life of Serbia, both in numbers and regarding their economic power measured by its share in the economic system of the country. In the economy of local communities, however, they were principal promoters of endeavors aimed at getting the status of towns granted to villages with more notable numbers of craftsmen, and therefore aimed at giving them a chance to develop faster. These endeavors were distinct until the middle of 19th century, when rural artisanship became fully professional, being already developed enough to make rural craftsmen able to support themselves almost entirely by handicraft production. In the course of thirty years or so (from 1834 to 1866) the structure of rural handicrafts remained unchanged – the majority of craftsmen were involved in the Oriental crafts, working in service industry without ancillary labor engaged, as they used to in the times of Prince Miloš. Total number of craftsmen, however, increased, and they gradually concentrated into little craftsmanship centers, set up mostly within municipality centers or inside settlements that had already been towns back in the times of full Ottoman rule in the Belgrade Pashalic.

Keywords: rural handicrafts, Serbia, 19 century, professional, Oriental crafts.

Чланак примљен: 09. 05. 2012.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2013.

